



Чылдың август
үлүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 43
(18776)

2016 чылдың
апрель 19
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ЫВАЛАР ЧЫЛГЫ МАЛЫНГА ЫНАК



Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В.Кара-оол «Күш-ажылга шылгарал дээш» медальды
Улуг-Хемчик кожунда үр чылдарда сарлык малды кадарып чоруур мурнакчы малчын
Орлан Тараачинович Монгушка байырланчыг байдалда тыпсып берип турары.

төгбелеривистиң шаг-
ден бээр мөөрейлежи,
дан салгалче хумагалыг
дып чорууру ожукуң 3
дег оюннары мөге хүрежи,
рыжы, ча адары сөөлгү
огуур сайзыралды ап эге-
спорттуң ол хевирлеринге
турар маргылдаалар херек
да бадыткап турар.

Бир тодаргай херечизи —
ыжына Тыва Республиканың
чери дээш маргылдаазы
субботада Чөөн-Хемчик
нуң Бора-Булак ховузуңга
ар болуп эрткен. Ону эң-не

баштай 1993 чылда Чөөн-Хемчик
кожуунуң чылгычыларының сана-
лы-биле эрттирип эгелзэн.

Ону көөр дээш, республиканың
аңгы-аңгы булуңнарындан келген
чүс-чүс кижилер Бора-Булактың аът
чарыштырар оруун дургаар машина-
балгаттыг, чадаг, ажи-төлүн, эш-
өөрүн эдертип алгаш, орукту дур-
гаар эзлепкенин көөрге, чаражын
чүү дээр боор. Тыва чоннуң чылгы
малыңга ынаан чүгле ол чижектен
безин көрүп болур.

Чыл бүрүдө частың ийиги
айының эгезинде болуп турар бо
солун маргылдааны бо удаада

ыраккы Тожу, Тере-Хөл болгаш
Каа-Хем кожуннарның удуртук-
чулары демнежи алгаш, бедик
деңнелге организастан эрттир-
дилер.

Тыва чон шаг-төөгүден бээр-
ле аът малын кончуг хүндүлээр,
аңаа чалбарыыр чораан. Ооң бир
тодаргай херечизинге дараазын-
да чижекти кирирге-ле, билди-
не бээр. 95 чыл бурунгаар аңгы
Күрүне кылдыр тургустунган Тыва
күрүнениң сүлдө-демдээнде хал-
дып ораар аъттыг кижини сиилбип
көргүскен.

(Уланчызы 7-ги арында).

ҮГҮ ТЫВАДА — ЧҮГЛЕ «ШЫН»

«Шын» — бүгү Тываның девискээринге тарап турар солун.
Млерниң чарлалдарыңарны, рекламаларыңарны «Шын»
солунга парлаарга — бүгү Тываның
чурттакчылары номчуур.

Чарлалдарыңарны, рекламаларыңарны
«Шын» солунга парладыңар! Тел: 2-18-10



Хүннүң медээлери

ҮЕР-ЧАЙЫКТАН КАМГАЛАНЫРЫ-БИЛЕ

Улуг-Хемниң солагай талакы эринде дачалар
ниитилелдериниң девискээрлеринде чалдарны
быжыглаар талазы-биле ажил эгелей берген.

Бо ажилды «Чаагайжыдылга» МУБ-туң болгаш
«Восток» КХН-ниң күжү-биле күүседип, 700 метр кам-
галал гидротехниктиг черже сай, элезин төп эгелзэн.

Ол чалды шинчилеп көөрге, чеди километр узун
дурттуг ол тудугда үрелген дөрт участок бар болган.
Ол черлерге немей довурак төгөр апаар. Үрелген
участоктарны 50 сантиметр бедик кылдыр 400000
куб элезинниг сайны урар.

Мурнуку чылдарда хем ол чарында 2-ги Азас
кудумчузун дургаар чоруткан дамбаны быжыглаан,
Хербис дааның ийинге суг аксыр оңгарны каскан. Со-
лагай талакы эрикте чал дээрге быжыглаар ужурлуг
сөөлгү тудуг ол. Аңаа ажилды апрель төнчүзүнде
доозары көрдүнгөн.

Бо чылын хар улуг чагган, ынчангаш кичээнгеилиг
болурунче хамаатыларны кыйгырып турар. Ол ышкаш
үер-чайык Енисей хемде сугнуң деңнелинге хамаа-
рыштыр медээлерге кичээнгеилиг боорун Кызыл
хоорайның мэриязының ОБ болгаш ХК албаннары
дыңнадып турар. Документилерин, чылыг идик-хевин,
эргежок чугула эт-херекселерин алгаш үнеринге белен
турары чугула.

Бир эвес хемниң суу озалдыг деңнелге чедип
келир болза, улусту түр чурттаар черлерге көжүрер
черлер саны хоорайда 10 чедип турар. «Орбитаның»,
Малоенейская, Луговая, Лесная, Сельскохозяй-
ственная кудумчуларының чурттакчылары байдал
бергедеп келзе, Тываның көдээ ажил-агый технику-
мунга чыгыр (Дружба кудумчузу, бажың 2а). Спутник
суурнуң, Хербис дааның чоогунуң чурттакчылары
«Надежда» школа-интернатка (Эрзин кудумчузу,
бажың 8), Зеленая кудумчузунуң болгаш Национал
парктың чурттакчылары «Кызыл АТБ-зи» МУБ-туң
автобустарының сөөлгү доктаамыңга чыгыр. Кол-
хозная 67-де №12 школаны оларга түр чурттаар
чер кылдыр тускайлаан, курлавыр чер — №1 школа
(Лермонтов кудумчузу, 1).

Хемниң солагай талазында дачаларның, Приго-
родная кудумчузунуң чурттакчылары дачалар ниити-
лелинче баар автобустуң бирги доктаамыңга, «Алгы
заводу» хоорайжыгаштың, Безымянная кудумчузунуң
чурттакчылары «Кожзавод» доктаамыңга чыгыр.
Оларны түр тургузар чер — «Сүбедей» спорт комп
лекизи. Тел. 5-15-15. Курлавыр чер — №5 школа.

Хем ол чарының дачаларының, Азас, 2-ги Азас
кудумчуларның чурттакчыларын №8 школага түр
тургузар. Тел. 4-05-45.

Озал-ондактыг байдалдар тургустунуп келгенде,
хоорайжылар 2-31-42 телефонче долгап болур.

Кызыл хоорайның
мэриязының парлалга албаны.

АЙЫЛ-ХАЛАПТЫҢ ЧЫЛДАГААНЫН ТОДАРАТКАН

2014 чылда Тывага Ми-8Т деп вертолеттуң
андарылган чылдагаанын Күрүнелер аразының
Авиация Комитеди (КАК) тодараткан.

2014 чылдың октябрьда Тываның соңгу-чөөн
чүгүнде Соругдан ужуруп орган Ми-8 деп вертолет
айыыл-халапка таварышкан. 2015 чылдың августа
«Тыва-Авия» компанияның ол вертоледунуң артын-
чызын тып алган.

«Ми-8Т RA-24614 вертолеттуң андарылган чыл-
дагааны экипажтың кайда чоруп ораын болгаш
ужуудушкун үезинде байдалдың кандызын бил-
бээнинден болган, айыыл чок байдалдан чавыс
ужуруп чораанындан дагың сиртинге үскен» — деп,
дыңнадыгга чугаалап турар.

«Новости» информация агентилели.

ТР-ниң Чазааның отчеда

ЧОННУҢ ҮНЭЛЕНИ, САНАЛДАРЫ

Эрткен пятницада Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Барыын-Хемчик кожуунун чурттакчыларына республика Чазааның 2015 чылда ажил-чорудулгазын таныштырган.

Отчет таныштырган ужура-жылга Кызыл-Мажалык суурнуң Культура бажыңына болган. Чазак Даргазын дыңнаан соонда, барыын-хемчикчилер боттарының санал-оналын бергенер.

Аныяк сайгарлыкчы **Сылдыс Монгуш** республика Баштыңы Барыын-Хемчикке ажилчын аян-чорук кылып чорда, бодунуң бүдүрүлгезин калбартыр күзелдин чугаалап турганын сагындырган. Ынчан Шолбан Кара-оол ону мактааш, республика конкурстарына киржирин сүмелзэн. Ол езу-гаар аңаа киришкеш, бодунуң төлөвилелин калбартыры-биле 3,5 млн. рубльди алган. Ооң ду-заны-биле тудуп алганы мебель бүдүрер чег чүгө сумунуң хергелдерин хандырып турар звес, кожуунуң, оон туржук республиканың деңгелинче үнүп турар апарган.

Шолбан Кара-оол сайгарлыкчыны база катап мактааш, күрүне деткимчезинин республиканың эрес-кежээ бөдүүн ишчилеринге чедип турарының чугулазын демдеглээн.

Ак-Довурак хоорайның ажил-амыдыралының дугайында пенсионер **Анатолий Сенгиевич Монгуш** чугаалаан. ССРЭ-ниң буступ дүшкениниң соонда, Ак-Довуракка чаа котельная тудуун бир дугаарында Шолбан Кара-оолдун эгелээшкени-биле тутканын, ол дээрже чурттакчы чоннуң амыдыралына чогул-чалыг чүүл болган дээрзин демдеглээн. Чазактың туружу ындыг болганда, хоорай ам-даа сайзыраар дээрзинге бүзүрелин ол илергейлээн.

Ак-Довурак хоорайны бут кырынга тургузар, ооң мурнуку алдар-адын эгидер дээш, Чазак күженишкенин үндүрүп турар, ол дээрже бөдүүн звес сорулга-дыр дээрзин Тываның Баштыңы демдеглээн. Ынчалза-даа ажил эгелээн. «Тыва даг-дүгү» комбинатка хамаарыштыр алырга, инвесторларның солчуп турганы хомуданчыг. Ам келир кижилер-биле бүдүрүлгени төтчеглевезин, харын-даа сайзырадырын дугуржуп турар бис. Комбинаттың чаа ээлеринин ажил-чорудулгазын Экономика яамызы контролга алган.

Пенсионер **Зинаида Кара-Сал** Эрги-Барлык суурга чедир чаа орук тудуп бээрин дилээн. Эрги-Барлыкче орук тудуун 2016 чылда эгелээри көрдүнген дээн республика Баштыңының сестерин чыылганнар димиттиг адыш-часкаашкыны-биле хүлээп алганнар. Амгы үеде 35 млн. рубльди тускайлап турар. Олче асфальтылык орук тудар органы өөренип көөрүн Шолбан

Кара-оол Орук-транспорт яамызынга сүмелзэн.

Культура бажыңының дээр-вирин септеп бээрин культура адырының төлээзи, ыраажы **Айсу Чигжит** дилээн. Чогум Культура бажыңының иштики байдалы чогулчалыг дериттинген, чүгө чаашкын чаап келирге, дамдылаар.

Бо айтырыгны дарый шиитпирлээрин культура сайыды **Алдар Тамдынга** дааскан.

Хөй уругларлыг-бүлелерни саап ижер инек-биле ханды-рар болгаш аңаа кажаа тудуп бээр «Инек — чеггерики малым» деп төлөвилелди Аяңгаты суурнуң чурттакчызы **Сайхо Монгуш** деткээн. Ынчалза-даа Кызыл хоорай биле Барыын-Хемчик кожуунуң аразына пассажир аргыштырылганың айтыры оңу дүвүрөткенин ол чугаалаан. Кызыл АТБ-зиниң пассажир автобустары-биле катап чонну аргыштырып болбас бе?

Бо айтырыгны эчизинге чедир шиитпирлээрин республика Баштыңы Шолбан Кара-оол орук-транспорт сайыды **Олег Бадыга** дааскан.

Кожууннар аразының амгы үедеги медицина төвүн Кызыл-Мажалыкка ажитканы дээш, **Ак-Довурак хоорайның хоочуннары** өөрүп четтиргенин илереткенер. Ында бедик мергелдиг кижилер ажилдап турар, албан черин амгы үеңи медицина дериг-херекселдери-биле четчелзэн. Ол төптүн коллективи дезинфекция чорудар камера садып бээрин Кадык камгалал яамызындан дилеп келген, ооң удуртулганы ам-даа харыы бербээн. Дезинфекция камеразының өртээ 400 муң рубль болурун Шолбан Кара-оол залга ылавылааш, ол акшаны тыварын Кадык камгалал яамызының удуртулганын дааскан.

Кызыл-Мажалыкка Чазактың отчедун чугаалажып турда, өске-даа айтырыглар көдүрүлгөн. 2015 чыл республиканың аңгы-аңгы адырларына канчаар эрткенин Тываның Баштыңы тодаргай чугаалаан.

«Кризис болуп турза-даа, чамдык угланышкыннарда чедишкениннери болган бис. Бо дээрже чоннуң ачы-хавыязы-дыр. Барыын-Хемчик кожуунуң чурттакчыларына өөрүп четтирдим. Культура бажыңына чон долу болган, кижилер сумулардан келгилзэн. Планнарның болгаш чедишкениннерин дугайын чугаалап турумда, кижилер сөс бүрүзүн эрттирбейн дыңнап турганын эскердим. Кичээнгейли, билдили болгаш деткимчези дээш четтирдим» — деп, Шолбан Кара-оол бодунуң блогунга Кызыл-Мажалыкка ужуражылга дугайында бижээн.

ТР-ниң Чазааның албан-езуунуң сайтызындан.

КАМГАЛАЛЫ КҮШТЕЛГЕН

Балыктаашкын талазы-биле Федералдыг агентилдин Енисей девискээр эргелелин Тыва Республикада сугнуң биологтуг курлавырларының күрүне контролюн, хайгааралының болгаш камгалал килдизиниң начальниги **Владимир Ондар-биле** килдистиң 2015 чылда кылып чоруткан ажилын чугаалаштывыс.

— **Владимир Чылбакович**, республиканың суг курлавырларын камгалаар талазы-биле эрткен чылын кандыг ажилдар кылдынганын тодаргай чижектер-биле тайылбырлап көрүңерем.

— Ооң мурнунда чылдарга деңгээрге, республиканың суг курлавырларын камгалаар талазы-биле ажил 2015 чылда элээн күштелген. Төтчеглекчилер-биле ажил дыка шыңгы болган. 181 рейдилерни эрттиргеш, 739 төтчеглекчилерни туду туткаш, протоколдарны тургускаш, хемчеглерни алыры-биле чогуур органнарже чоруткан. Суг курлавырларына чедирген когаралды эгидери-биле 28 херекти суд приставтарынче, 1 херекти чөпшээржилге судтарынче чоруткан. 733 төтчеглекчилерниң аразында албан-дужаалдыг 4 кижилер болган. 16150000 рубльге төтчеглекчилерни торгааш, 834857 рубльди төлөттирип алган. Когарал чедиргени дээш, төтчеглекчилерни 174410 рубльге торгаан, 188986 рубльди когара-

лын эгиткен. Рейдилер үезинде 568,65 кг балыкты хавырган, 109 машина-балгатты туткан, 441 балык четкилерин узуткаан.

Төтчеглекчилерниң аразындан 6 кижилер шииттирген. Чижээ-лээрже, Хакас Республикандан төтчеглекчилерниң 2 бөлүү Барыын-Хемчик кожуунуң Куп-Хөлге 2014 чылдың чайын туттурган, 2015 чылда Барыын-Хемчик кожуунуң район судтарына шииттирген. Р.М.Гарифулин, Е.В.Кушнарев олар кижилер бүрүзү 689250 рубльди когаралын торгаал-биле төлзэн, а А.М.Ербагин биле А.А.Чебодаев олар кижилер бүрүзү 100000 рубльди когаралын эгиткен.

— **Тываның хемнер, хөлдеринге балык тудар ажил-агый-ның байдалы кандыгыл?**

— 2015 чылда байдал элээн экижээн. Хемнер, хөлдерге балыктаар эргени алган ажил-агыйларга балык тудар участоктарны быжыглады. Февраль айдан чөпшээрелди берип эгелээнивис балыкчыларга-даа, бистерге-даа ажыктыг болган. Организастыг балыктаашкынны хайгаараары черле чиик болгай, балыкчылар база эрте ажилдап эгелей бээр. Ооң мурнунда чылдарда чөпшээрел бээрин Москва апрель айга чедир саададып турган. Ынчан балык тударын хоруур үе-даа чедип кээр, балыкчылар-даа балыкты чөпшээрээн хемчээлге тудуп ап четтикпейн турганнар. Ам байдал чүгээртээн. Эрткен чы-

лын 69 чөпшээрелдерни рубльге бердивис, суг кылырларын ажылгааны, чаңгыс удаа дадывыр төлөткөн, 77992,5 рубль. Балыкчылар агыйлар 423,9 тонн балык тудар аргалыг болган. А агый балыктаашкынны чорутур 12 бригадаларны хемчег бис. Балыктаашкын чоруту үрээни дээш, 2 удуртул 42000 рубльге торгадывыс.

Ажил-чорудулгазы бо камгалалдыг бүдүрүлгелер база хынап турдуvus. дээрже «Тывазнерго» КХН, «син» КХН, «Тардан-Голд» дээш, оон-даа өске. Бо камгалалының хоойлузу дээш, ийи организацияны рубльге торгадывыс.

— **Удава республика девискээринге часкы балыктаашкынны хоруур үе-дугайында чонга ол дугайында кайдыңнадыг кылып болур суураар?**

— Улуг-Хемге болгаш а агыл кирген хемнерге, хем агымының унунда хөлдерликтаарын апрель 20-ден 20-ге чедир хоруур. Тож Ноян-Хөлге, Хамсыраның агымнарында хөлдерге, Ч хемниң аксынга балыктамай 1-ден июнь 30-ге чедир а май 1-ден июнь 10-га чедир республиканың өске хөлдер балыктаарын шуут хоруур, кырындан 2-ден хөй звессы кыыш-биле балыктап болу-

Шангыр-оол **МОНГУШ** чугаалааш

ДУРУЯЛАР ХҮНҮ

Апрель 17-де, В.Көк-оол аттыг Национал театрга, моон мурнунда чылдарда «Өг-бүлө» деп адаарывыс хөй-ниитиниң ачы-буян ассоциациязының, амгы үеде Этниктиг психология болгаш социал практикаларның эртем төвү деп эде адаттыг хөй-ниити организациязының үндезилеттинип тургустунганындан бээр 25 чыл болган юбилейинге тураскааткан «Дуруялар хүнү» эрткен, амгы болгаш келир үелер» деп байырлап болуп эрткен. Аңаа садик назылыглардан эгелээш улуг назылыг хоочуннарга чедир кижилер, сеткил хандыр дыштанганнар.

Театрның фойезинде «Эрткен үе: «Өг-бүлө» организациязы 25 харлаан» деп фотоделгелгени, эм ойттар чыкчыларының клувунуң чыгган «алдын дүжүдүнүң» база школа назылыг уругларның чуратан чуруктарының делгелгелерин организастааны, байырлалдың программазын, ук организацияның «Хүндүлээчел Тыва» деп солунунуң үндүрүлгелерин кижилер бүрүзү номчуп таныжары-биле көскү черде салып кааны аажок таарымчалыг.

Байырлыг концерт ийи салбырлыг: биргизи — «Келир үе». Маңаа «Өг-бүлө» организациязының үндезилекчизи болгаш удуртукчузу Н.О.Тову «Хөй чылдарда дилээшкениннеривистин түңнелдери. База катап эгези» деп темалыг илеткел-дындадыгы кыска үе иштинде кылган. Ооң соонда Кызыл хоорайның №8, 9 школаларының өөреникчилериниң, «Амырга» фольклор ансамблиниң, «Май» уругларның хореография

ансамблиниң (удуртукчузу Ким Куулар), Кызылдың №4 уруглар садының чаптанчыбайларының, Адыган Айыжы биле Дойур Сайынның «Авай» деп ырызының (сөзү М.Рамазанованың, аялгасы С.Бадырааның) күүселделерин көрүкчүлөр диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле сонугурап көргөн.

Ийги салбыр — «Эрткен, амгы үелер». Бо салбырга организацияның хоочуннары боттарының уран талантызын бараалгатканнар. 60 хардан өрү назылыглар клувунуң кежигүннери Көк-кыс Доңгак, Седип Дандар-оол, Анатолий Доржу, Зинаида Буянова, Владимир Дугур-Сюрюн болгаш өскелерин-даа күүселделери көрүкчүлөрнүң хөй-адын көдүрүп, ылаңгыя 1950-ден 1980 чылдарда бижиттинген ырыларны дыңнааш, залда олурган улуг назылыглар чалыы үезинче ырыларга четтирип кире берген, күүседикчилер-биле кады ырлажып органнар.

Концерт соонда ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Л.Волошина, Кызыл хоорайда хоочуннар чөвүлелиниң даргазы О.Дамдын, Тываның херээженнер эвилелиниң даргазы Л.Салчак, РФ-тиң Тыва Республикада Пенсия фондузунуң салбырының удуртукчунуң оралакчызы Б.Дугур-оол болгаш Тес-Хем кожуун чагыргазының төлээлери 25 харлаан аныяк хөй-ниити организациязына байыр чедирип, оларның ажил-ижинге моон-даа соңгаар чедишкениннерни күзээрлер.

Салбакай **КАРА-САЛ**, Кызыл хоорай

ТЫВАГА АКШАН БЕРГЕН

Тывада кылымал шылыг футбол шөлүнүн сагын турганындан, ам 7 апар, чылда Бай-Тайга кожуун Тээли база Эрзин суурларга ындыг шөлдерни туду эгелээр.

Республиканың Чазаанынде тудугже 11 млн. 357,5 рубль түңнүг субсидия акша камгалап алган. Россия Чазааның даргазы Дмитрий Медведев ооң дугайында тышкына атты салган. «Культура болгаш спорт хөгжүдери» күрүне программасы-биле Тывадан аңгы Россияның 25 регионунга ак хөреңгини аңгылаан. 2008 чылдан бээр Тыва ол программа боттанышкыны-биле Кызыл Шагаан-Арыг, Ак-Довурак, даана хоорайларда база Кызыл кожуунуң Каа-Хем сууру кылымал шылыгыг футбол шөлдерин ажылгалга киригелер.

Инвалидтерге база чурттакчы чоннуң өске-даа эвезишмчээшкенин бөлүктөрү чугула объектилерни болгаш ачы-дуза чедирилгезин эгидеринге 2016 чылда Тыва 21 млн. 861,9 муң рубль түңнүг субсидия акшазын алыр.

Назы четпээн база ниити өөредилге организацияларында, уругларның немес де өөредилге черлеринининвалид уруглар шынарлы өөредилгени алырынга ба-чаңкытырылгалыг күш-кудур болгаш спорт албан чедирин деткирингенин ол акша хөреңгилер көрдүнгенин айтырында айыткан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Шаңнаарының дугайында

Энергетика адырынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш шаңнаар: Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле Виктор Васильевич ИВАНОВТУ – «Тываэнерго» акционерлиг ниитилелдин чингине директорунун оралакчызы.

Иштики херектер органнарынга хей чылдарда тургангай албан-хүлээлгези дээш шаңнаар:

Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле Орланмай Ензакович ОНДАРНЫ – Тыва Республика Иштики херектер яамызының хоочуну, милицияның ажылгада полковниги;

Алексей Докпай-оолович ХОМУШКУНУ – Тыва Республикада Иштики херектер яамызының хоочуну, милицияның халажылгада подполковниги.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2016 чылдың апрель 12

№ 44

Шаңнаарының дугайында

Чурагайның дең эвес чоруун чайлады-төлөвилелдин ажыл-чорудулгазында Тыва Республиканың девискээринге волокно-оптиктиг четки-тургузарынга үре-түңнелдиг ажылы дээш шаңнаар: Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел ии-биле

Марина Геннадьевна БАТАЛОВАНЫ – «Тыва-информ» хей-ниити акционерлиг ниитилелдин иктиг килдизинин начальниги;

Орий Иванович ЧИРКОВТУ – «АлтайТеле-Строй» кызыгаарлаттыг харысалгалыг илелдин директору.

Ветеринария адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш шаңнаар:

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел ии-биле

Ирина Максимовна МОНГУШТУ – «Тываның ветеринар лабораториязы» күрүнениң бюджет албан черинин актору — кол мал эмчизи.

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш шаңнаар:

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел ии-биле

Ольга Михайловна СУНДУЙНУ – Улуг-Хем кожуун-

нуң хоочуну;

Борис Донгакович БЕГЗИ-ХУУРАКТЫ – Улуг-Хем кожуунунун спорттун хоочуну.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2016 чылдың апрель 12

№ 45

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медаль-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүл-дезинге үлүг-хуузу база өөредилге адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медаль-биле дээди профессионал өөредилгениң «Тываның күрүне университети» күрүнениң федералдыг бюджет өөредилге албан черинин ректору Ольга Матпаевна ХОМУШКУНУ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2016 чылдың апрель 12

№ 46

Шаңнаарының дугайында

Өөредилге адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш шаңнаар:

Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Мария Шимитовна ОЮННУ – «Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунун Сарыг-Сеп суурнуң С.К. Тоха аттыг №2 ортумах ниити өөредилге школазы» муниципалдыг бюджет ниити өөредилге албан черинин тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Библиотека херэзний сайзыралыга улуг үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш шаңнаар:

Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Ольга Васильевна ФЕНЦЕЛЬДИ – «Тыва Республиканың А.С. Пушкин аттыг национал библиотекасы» күрүнениң бюджет албан черинин директору.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2016 чылдың март 25

№ 40

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазаның 2015 чылдың декабрь 10-да № 556 доктаалына өскерилгелер кириеринин дугайында

2016 чылдың апрель 6 № 104 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Чазаның 2015 чылдың декабрь 10-да «Тыва Республиканың девискээринге чыыл чок хоорай» аппарат-программалыг комп-ти тударының, ажылгалга кириеринин болгаш тлаарының концепциязын боттандыра тлазы-хемчеглеринин дугайында» №556 доктаалына азында өскерилгелерни кириер:

1) Тыва Республиканың девискээринге «Айыыл чок ай» аппарат-программалыг комплекстин система-ын ажылгалга кириер болгаш сайзырадыры-биле башкаан айтырыглар тлазы-биле ведомстволар тының комиссиязының составынга:

а) комиссияның составынче Тыва Республиканың өдрилге болгаш эртем сайыды Т.О. Санчааны кириер;

б) К.А. Бичелдейниң албан-дужаалының адында Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды» сөстөрни «Тыва Республиканың Чазак Даргазының чакчызының хүлээлгезинин күүседикчизи» деп өр-биле солуур;

в) А.Б. Свинцовтун албан-дужаалының адында «Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы» сөстөрни ап кааптар;

2) Тыва Республиканың девискээринге «Айыыл чок ай» аппарат-программалыг комплекстин янзы-бөлүктөрүнүн болгаш хевирлеринин аайы-биле ведомстволар аразының ажылчын бөлүктөрүнүн сос-арында

а) «Ажыл-албаннарның болгаш ведомстволарның

ажылын болгаш кады ажылдажылгазын башкаары» база «Муниципалдыг (коммунал) инфраструктураның болгаш чурттакчы чоннуң айыыл чок чоруу» тускай хүлээлгелиг бөлүктөрүнүн хевирлерин кириер тлазы-биле ведомстволар аразының ажылчын бөлүүнүн I кезээнде:

Л.Ы. Кара-Салдың албан-дужаалының адында «удуртукчузунун оралакчызы» деп сөстөрни «секретары» деп сөстөр-биле солуур;

О.П. Тулуштуң албан-дужаалының адында «секретары» деп сөстөрни «удуртукчузунун оралакчызы» деп сөстөр-биле солуур;

б) «Бойдус болгаш техногенниг хевирлиг онза байдалдардан хоорайны камгалаары, өрт айыыл чок чорукту хандыраары» таланың ведомстволар аразының ажылчын бөлүүнүн III кезээнде:

ведомстволар аразының ажылчын бөлүүнүн составынче Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды Т.О. Санчааны кириер;

ведомстволар аразының ажылчын бөлүүнүн составында К.А. Бичелдейни үндүрер.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлеринин албан-езузуунун интернет-порталына» («www.pravo.gov.ru») болгаш «Интернет» информастыг-телекоммуникастыг четкиде Тыва Республиканың албан-езузуунун сайтызынга кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

«Шынның» почтазындан

КАГДЫНГАН РАЙПОНУ КАТАП ТУРГУСКАШ

Бистиң кожуунуушта ажил-ишчи, бурунгаар көрүштүг аныктар эвээш эвес. Оларның бирээзинге Мерген Күндүүевич Соянны номчукчуларга таныштырайн. Ол 1965 чылда Чыргаланды сумузунга Соян Күндүү өгбениң өг-бүлезинин хеймер, чаңгыс оглу бооп төрүттүнген. Авазы, чаш турда-ла, «кызыл-дустан». Ачазы топтуг-томаанның ирей кыстарын, оглун өскүсүрөтпейн, төлөптиг кижилер кылдыр өстүрген.

Мерген Соянның дооскан эртеми агроном. «Кижилеру чажындан, аът болуру кулундан» деп чоннуң угаадында ужу-утка-ла бар. Алыс черле кара чажындан Мерген угаангыр, ажил-ишке ынак кижилер. Техникуну доосканының соонда, өскен чери Чодураага агрономнап ажилдап эгелээн. Кур болгаш куруккан черлерни чемишчидип, «Оңгар-хөөр» девискээринге хей ногааны тарааны эки эгелээшкин болган.

Ажыл-ишти Мерген шуудадып чорда, ону чуртташтары сумунуң даргазы кылдыр идип үндүргеннер. Ол үелерде кончук кызымаан көргүзүп, ада-иезинин тургузуп каан совхозунуң юбилей байырлалдарын бедик деңгелге эрттиргенин чону магадап чугаалажыр. Черле тутканын салбас, чаңгыс сөстүг удуртукчуус-тур.

Мерген Күндүүевич улаштыр көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазынга томуйлаткан. Районнуң одаар чүүлдер төвү дүжүп каарга, 2015 чылда ону катап тургузарын бодап алгаш, иженип эгелээн. Өг-бүлезинин ээзи бухгалтер эртемниг Уран Владимировна-биле дугурушкаш, өнчү-хөреңгизин мөөңөлүп тургаш, капитал септелгезин кылганнар. Үрелген деңзини кылдырткаш, 2016 чылдан эгелеп чонга ачы-дузазын көргүзүп эгелээн. Бир чолаачы, ийи чүдүрүкчү — үш оолду ажилга хаара туткан. Ол ажилчыннарның пенсиязынче дадывыр шилчишкени чоруп турар. Кышкы үеде ажилчыннарын изиг чем-биле хандырып турар.

Мерген биле Уран Сояннар — үлөгерлиг ада-ие. Оларның улуг кызы Буяна Мергеновна — ийи дээди эртемниг психолог башкы, ол Кызыл кожуунда ажилдап чоруур, оон удаазы Дарый — ТКУ-да ийиги курсчу, эң бичиизи Сережа — Самагалдай школазының ийиги классчызы.

Сояннарның өг-бүлезинге Мечи чылында чедиш-киннерни, быжыг кадыкшылды, чогумчаны күзедим.

Клара ЧИҢМИТ,

Самагалдай суурнуң хүндүлүг хамаатызы.

ТЫВА — БИСТИҢ ӨРГЭЭВИС

Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал суурнуң Д. Очур аттыг көдээ Культура бажыңыга кожуун чергелиг «Тыва-бистиң өргээвис» деп фестиваль болуп эрткен. Аңаа шупту сумулар идепкейлиг киришкен, ТАР-ның 95 чыл оюнунга, кожуунуң тургустунганындан 75 чыл база ук фестивалдың 20 чыл юбилейинге тураскааткан байырлыг хемчегни Бай-Тал сумузунуң чагырга даргазы Борбак-оол Салчакович Конгар, кожуунуң чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Каң Каң-оолович Салчак, культура эргелелиниң начальниги Роберт Адар-оолович Аракчаа организастан. Олар фестивалдың киржикчилеринге байыр чедирип, ылаңгыя ыраккы Кара-Хөлдөн келген киржикчилерин эң улуг назылыг өгбөзи Елизавета Дуганга болгаш бичии чаштарга четтиргенин илереткеннер.

Көрүлдениң шииткекчилери культураның хоочун ажилдакчызы, хей шаңнал-макталдың эдилекчизи Антонина Хертек, Д. Хүреш-оол аттыг уран чүүл школазының ниити ыры башкызы Чойган Хомушку, кожуунуң чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Каң Салчак, культура эргелекчизи Роберт Аракчаа, аныяк хореограф башкы, шииткекчилерин удуртукчузу Артыш Саая.

Түңнелинде бир дугаар черни №13 ПУ, ийи дугаарын Ээр-Хавак сумузу, үш дугаар черни Бай-Тал бүзүрелди-биле чаалап алган. Кожуун чергелиг көрүлдепери, фестивальдарны, конкурстарны чүгле кожуун төвүнге эвес, сумуларга эрттирери көрдүнген. Бай-Тал суурга эрткен фестивалга сумунуң чону, ылаңгыя улуг-бичии чер четпес инвалидтер, хоочуннар уран чүүлдү сонуургап, өөрүп дыштанганнар. Кожуунуң чоргааралы «Мөңгө сайзана» хоочуннар бөлүүн чон магадаан.

Шупту сумуларның удуртукчулары, суму баштыңнары чонун эвилелдеп киришкени өөрүнчүг болган. КУБ «Бай-Тал», Н.С. Конгар аттыг ортумах школаның улуг делгем столоваяларына чонну изиг аш-чем-биле чемгерип, оон аңгыда сумунуң баштыңы Хөвөңмаа Оттук-ооловна Хертек кара-хөлчүлери хүндүлөп үдээн. Ниитизи-биле сумуларга уран чүүлдүң хемчеглерин эрттирив эгелээнинге чоннуң аажок амырап турарын демдеглээри артык эвес.

Шеңне ДАРЖАА.

Тээли суур.

Сүт-Хөл
кожууннун
75 чыл оюнга

ӨНДҮР БАЙЛАК СҮТ-ЛЕ-ХӨЛҮМ

Сүт-Хөл кожууннун 75 чыл оюнга тураскаадып, ада-өгбелеривистиң чурттап чораан чайлаг, кыштаглары өзүп олар салгалдарга өнчү кылдыр артканы өөрүнчүг. Кара-Суг иштинде үш-дөрт кыштагларны көрээлиңер. Кара-Суг иштинде бир дугаар кыштаг – Монгуш Чыраа-Хелиңниң кыштаа, ооң өөнүн ээзи Улуг-Кадай, шол адаы ол. Оон өрүлээрге, деспек кырында кыштаг Монгуш Торай-маа кырган-аваның кыштаа, ол болза Мөңгө, Көк-Серге, Дарый-оол сугларның иези. Ол кырган-авай хам киж, Мөңгө база хамнаар. Ооң огул Хүлер, Хүлерниң огул улуг эмчи, депутат Өнер Хүлерович. Ооң үстүндө Кара-Суг иштинде кыштаг – Дамба ирейниң кыштаа. Ооң шолазы Кызыл-Кара. Ол Таспаяк, Комбуй-оол сугларның улуг акызы. Аржаан ыңдында бедик деспек черде кыштаг Чолдак Содунамның кыштаа дээр чүве. Мээң ачамның кыштаа Доора-Дагда. Дүңгүрлүг-Каытка Ховалыг Дорзукпан чурттап чораан. Алды-Белеңгиишке Монгуш Чадам чурттап турганын билер мен, ооң улуг огул башкы Онамчал. Ортаа-Белеңгииште Монгуш Мартаң-оол (мээр) Чадамга угбайның адазының кыштаа ол. Шагда, мен бичии турумда, бир Шагаа хүнүндө Бопуккайның адазы Аажаккай ирей ол ырак, кадыр кыштагдан тура биске чедип келген олурарын көргөн мен.

Ол-ла аалдар бедик дагда кыштагларынга кыштаар, чазын шынааже көжүп кире бээрлер. Изиг дүжүп, ымыраа-сээк көвүдөп кээрге, сериин чайлап-ларлыг Сүт-Хөл кыдынынче чайлап-лап үне бээрлер. А чайгы үеде хөлүвүс кайгамчык сериин, аалдар ооң эрин дургаар шөлзөн чайлаарлар.

Кожуунувустун ажил-ишчи кижилери дээр-ле салгалдан салгалче өзүп көвүдзөн Монгуштарның, Ондарларның, Түлүштерниң, Ооржактарның угумен Сүт-Хөлүмнүн чонун езулуг бурунгу тывалар деп санап чоруур мен. Чонувус ажил-ишчи, шагдан тура оюн-тоглаага, спортка ынак чон чүве. Бо бүгү ачылыг бай хөлүвүс, тейлеп, чажывыс чажып чоруур улуг Кызыл-Тайгавыстың, Хемчиивистиң ачызы деп бодаар мен.

Ава хөлүм – ак-көк Сүт-Хөл, Аян ырлыг чалгыларлыг, Чалыларның өткүт үнү чаңгылган, Ынайымдан кызыл-даван ойнап өскөн, Ырым болган ава хөлүм – Ак-көк Сүт-Хөл.

Өдүрөктиң, куу куштун Өргээзи сен, дагда Сүт-Хөл, Өгбелерниң өнчүзү боор, Өндүр байлак Сүт-ле-Хөлүм.

Анзатпаа МОНГУШ,
РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини.

АЛДЫ ЧҮС АЖЫГ КИЖИ КЕЛГЕН

Апрель 17-де Президентиниң Кызыл хоорайда кадет училищезинге «Ажык эжиктер» хүнүндө 600 ажыг оолдар, уруглар, ада-иелер келген.

Президентиниң Кызылда кадеттер училищезинче хыналда-эрттирилге пунктузу таварыштыр тускай чөпшээрел азы паспорт-биле кириер. Шеригжиткен кижизидилгениң чуруму шыңгы. Аалчыларга сонургадыр чүүлдер базым санында. Кичээлдер эрттирер өрээлдерни амгы үениң негелделеринге дүүшкен чаа технологияларлыг өөредилге дериг-херекселдер биле дерзэн. Училищениң оранбажыңында эт-септи шуптузун ыяштан кылган. Кадеттерниң өөрениринге болгаш чурттаарыңа таарымчалыг байдалдарны долузу-биле тургускан. Боттун телевидениези медээлерни дамчыдып турар. Фойеде фото-чуруктар студиязы, кадет хоорайжыгаштың македи база бар. Бо бүгүн келген киж бүрүзү улуг сонургал-биле көрүп, училищениң башкыларындан тайылбырны алган.

РФ-тиң Камгалал сайыды Сергей Шойгунун белээ болур училищеге өөрениксез оолдарның саны хөй дээрзи билдингир. Республикадан дашкаар күзелдиглерниң саны база немежил турар. Училищеге англи, кыдат, немец дылдарны ханыладыр өөредип, хөйнүн ырызы, хореография, шеригжиткен хүреш, робототехника дээш ниитизи-биле 24 бөлгүмнер ажилдап турар. Февраль айда спорт шөлчүгезин, электри тир, бассейн база немей ажиттыңан. Училищениң девискээринде 3 автобус уругларны сөөртүрүңге кезээде белен. Кадет бүрүзүңге 1 айда 1000 рубльди, а өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга 2000 рубльди төлөп берип турарындан аңгыда, чылда бир катап дыштанылга черлеринге аай-дедир чоруур демир-орук болгаш автобустар билеттериниң өртзөн төлөп бээр. Өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга чылда ийи катап (чайын, кыжын) төлээр көрдүнгөн. Бо чылын 15 уруг Пятигорск хоорайга дыштаныр.

Бо училищеге өөренир күзелдиг уруглар документилерин хүлээп алышкын комиссия-



зынче апрель 15-тен май 31-ге чедир дужаап болур. Өөредилге чериниң сайтында маңаа хамаарышкан информацияны долузу-биле салган.

Президентиниң Кызылда кадеттер училищезиниң начальниги Андрей Киселев: «Амгы үеде 128 оолдар училищеге өөренип турар, штат езугаар 150 олут бар. Ынчангаш 22 оолду хүлээп ал болур бис. Россия Федерациязының Чазаның доктаалының төлөвилели-биле кадеттерниң санын 300 киж чедир өстүрери көрдүнүп турар. Чанывыста база бир өөредилге корпусу туттуна бээр болза, 300 оол, 80 уруг өөренип эгелей бээр.

Өөредилге корпусу, чурттаар чер, автодром, аът спортунуң комплекзи, чуңгулаар хаагы шөл болгаш өске-даа тудугларда ийиги ээлчегиниң ажилдары чоруп турар. Өөредилге чери чурттуң 7 регионундан, колдуунда Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк округундан сургуулдарны хаара тудар. Бирги ээлчеге өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан база ада-иези шериг албан-хүлээлгелиг уругларны хүлээп алыр» – деп, ол чугаалаан.

Ужуражылга чалгаараар хире эвес онза солун байдалга эрткен. Келир үениң салым-чаяанныг офицерлери шериг-патриотчу темага хөйнүн болгаш чаңгыстың ырызының күүселдезин, шериг хүрежин болгаш автоматтар туткан көргүзүлгү концертин зал сыңмас аалчылар диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле, туруп алгаш, хүлээп алган. Ада-чурттуң камгалакчылары өзүп олар дээрзиниң бадыткалы ол.

Сырга Даваа, Кызыл хоорай:
– Каа-Хем суурнун 2 дугаар

школазының 6-гы клазында өөренип турар оглум Андрей-биле келдим. Дыка хөй ажык-тыг чүүлдерни билип алдым. Бо чылын чүгле 8-ки классче оолдарны хүлээп алыр болду. Ынчалза-даа чаа өөредилге корпусу туттуна бээр болза, немей өске класстарже оолдарны хүлээп алырыңа бүзүрөп, эрте-жик эмчи шинчилгезин эрттип алырын оглум-биле дугуруштум. Ол чартык өскүс.

Анна Хомушкү, Кызыл хоорай:

– Бо хүн уруумну эдертип алгаш келдим. Ол Кызылдың 15 дугаар школазының 5-ки классчызы. Кыс уругларга пансион ажиттыңар деп дыңнааш, сонургап келгенивис бо. Ынчалза-даа 8-ки классчы уругларны хүлээп алырын училищезиниң начальниги Андрей Киселев дыңнатты. Ийи чыл болгаш база кээр бис.

Максим Митрохин, Абакан хоорай:

– Мен Абаканның 4 дугаар школазының 4-кү классчызы мен. Мында авам-биле келдим. Авамга Кызылда чурттап турар эжи кадеттер училищезинге «Ажык эжиктер» хүнү болур деп дыңнаткан. Училищениң башкылары аажок солун экскурсияны көргүстү. Биология кабинетинде тускай дериг-херекселдерде пагалар, тара-каннарны онза сонургадым. Даштын менден безин ийи катап улуг шыдыраа дүрзүлери-биле ойнаар болза, дыка солун боор. Мээң кырган-ачаларым шериг албан-хүлээлгелиг турганнар. Кадеттерниң шеригжиткен хүрежин магадап ханмадым. Мен маңаа дыка өөрениксеп тур мен. Мооң мурнунда чылдарда

өөредилгем арай «аска» ган. Бо чылдан эгелээш, б «4» демдектерни ал эгел. Ынчангаш кызып өөренирүлганы мурнунда салып ат.

Сонам Монгуш, кадет:
– Мен училищеге 2 д чыл өөренип тур мен. Амгы 8-ки класстың өөреникчизи. Мээң кырган-ачам Чот Ба ович Монгуш Ада-чурттуң дайынының киржикчизи, в Алексей Эрес-оолович Мо шериг албан-хүлээлгелиг чо училищеге кандыг-даа гелделер чокка шыгалдап шыңгыы белеткенип база өөренир изиг күзелим-биле геним ол боор. Киж боду б тура-соруктуг болур болза, нунда шаптараазыннарны а күзелин чедип алыр.

2015 чылда Президент кадет училищезиниң оол шупту бирги улдуңну Севастопольга эрттирген. РФ-тиң галал сайыды Сергей Шой гиитпири езугаар тускай ш самолет-биле оолдар бурз эр кижиниң барыксаары дыр хоорайже чедер арга болган. Россияның Кара-д флодунун Качада ужар га зонунга, далай чадаг шериг кезээңге, Нахимов лицезинге солун практи кичээлдерни ап, экскурсия Севастопольга эрес-дид быжыг тура-соруктуг бол шериг чоргааралдың езү улегер-чижзэн көргөннер. аңгыда, училищениң сургу дары Россияның аңгы-аңгы райларыңа эртем-практи конференцияларга, олимп даларга, мөөрейлерге кир Тываның адын төлөптиг ка лап турар.

«Ажык эжиктер» хүнү Президентиниң Кызылда ка деттер училищезиниң началь Андрей Киселев, ооң бирги о лакчызы Уран-Кыс Мижит-До болгаш өске-даа ажилдакчы чыылганнарның айтырыглар га тодаргай харыыларны бер

Президентиниң Кызылда дет училищезинде оолдарны лир үениң езулуг-ла эр кижит кылдыр кижизидип турары аңгыда, уран чүүлге, эртем спортка хандыкшыдып турар га өөрүвес аргажок.

Шончалай ХОВАЛЫ

Авторнун тырттыра чур

ДЕКЕЙ ОО!

Апрель 14-тен эгелеп республикага «Декей оо» деп тыва улустун массалыг танцы мөөрейиниң шилилгезин зона аайы-биле Чадаана хоорайдан эгелзэн. Аңаа Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл кожууннар база Ак-Довурак хоорайның танцы коллективтери киржир. Шилилгени күрүнениң ыры болгаш танцы ансамбли «Саяннар» чорудар.

Тыва национал танцыны катап тургузуп, сайзырадырының дугайында ТР-ниң Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле ТР-ниң Культура яамызы бо мөөрейни эрттирип турар. Аңаа республиканың хоорайларының болгаш кожууннарның мун-

ципалдыг албан черлериниң коллективтери киржир.

Мөөрейниң сорулгазы — тыва улустун массалыг танцызын тургузары, талантылыг аныяктарны илередип тывары база деткири, танцының чаражын база онзагайын делгередип непередири. База ол ышкаш талантылыг танцы башкыларын, балетмейстерлерни, танцы тургузукчуларын, коллективтерни база күүседикчилерни илередип база каттыштырып, оларның ажил-ижин массалыг информация чепсектеринге чырыдып, күүседикчилерниң уран мергежилниң деңнелин бедидери, дуржулгазын солчуру, улусчу езу-чаңчылдарны сайзырадыры болгаш суртаал-



даары, кадык амыдырал база танцы уран чүүлүнүн ачызында аныяктарның культуразын хевирлээр.

Сестен көвей санныг күүседикчилер сюжеттиг болгаш

улустун самынга ийи номияцияга киржир. Мөөрейни тиелекчилерин май 5-ти Кызылдың «Хүреш» стадионунга шаңнаар.

Бистиң кор

ГУБЕРНАТОР ТӨЛЕВИЛЕЛИ БОТТАНЫШКЫНДА

«2014-2020 чылдарда өг-бүлө үзүмү — чаңгыстан эвээш эвес деп эртемниг уруг» деп губернатор төлевилелин Таңды кожуунда амыдылган боттанышкыны дугайында өөредилге килдизиниң начальниги С.С.ОЮН-биле чугаалаштым:

— Сайлык-оол Семенович, 2014-2015 өөредилге чылында «2014-2020 чылдарда өг-бүлө үзүмү — чаңгыстан эвээш эвес деп эртемниг уруг» деп губернатор төлевилелинге хамаарыштыр кожууннуң өөредилге килдизинде кандыг ажилдар чоруттунуп барыл?

— Республиканың моон-даа соңгаар социал-экономика хөгжүлдизинге улуг идигерип турар ажыктыг төлевилелдерни ах Даргазы Ш.Кара-оолдун үндүрүп ары чөптүг, өөрүнчүг-дүр. Шынап-ла, өлө бүрүзүм — чаңгыстан эвээш деп эртемниг уруг турары хей-төлдүг өг-бүлөлөргө кончуг чугула. Ди эртемни чедип алган уруг бодунуң маларын «өрү тыртып» апаар дээрзи ийик чок.

Со төлевилелге хамаарыштыр ажилды үнүшү школаларының коллективтери чагыргалары-биле сырый холбаалыг илүп турар. Суму чагыргазының тускай диализи суурнуң чурттакчы чонунуң мал паспортун кылгаш, дээди эртем-уруг чок хей ажы-төлдүг өг-бүлөлөрни иртаккаш, школаның администрациязы-



Өөредилге килдизиниң
начальниги С.С.Оюн.

биле дугуржуп чугаалашкаш, үк өг-бүледен дээди өөредилге черинче кирир уругну 5 класстан эгелеп белеткеп турар бис. Бистиң кол-ла сорулгавыс — доозукчуларывыс шылгалдаларны эки дужаап алзын дээш, башкылар тус-тус эртемнерге немелде кичээлдерни, консультацияларны эрттирип турар.

— Сайлык-оол Семенович, 2014-2015 өөредилге чылында хей-ажы-төлдүг өг-бүлөлөрдөн чеже доозукчу дээди

өөредилге черлеринче киргенил?

— 2014 чылда ниитизи-биле кожууннуң школаларын 163 кижиче дооскан. Оларның иштинде дээди өөредилге черлеринче 104 доозукчулар кирген. Дээди эртемниг уруг чок хей ажы-төлдүг өг-бүлөлөрдөн 59 кижиче чурттуң аңгы-аңгы дээди өөредилге черлеринче, 12 кижиче Тываның күрүне университетинче дугуржуп езуугаар бюджеттиг тускай олуттарже кирген. Оларга Сырга Ооржак (тудуг факультеди), Чингиз Оюн (физика факультеди), Ай-кыс Оюн (география, биология факультеди), Сай-Суу Оюн (юридиктиг факультет), Салимаа Оюн (география факультеди), Чойгана Күжүгет (физика факультеди), Ойду-оол Даң-Хая (даштыкы дыл факультеди), Хензиг-кыс Оюн (агрономия факультеди), Ужар Сады-оол (зоотехния факультеди), Ай-Суу Ооржак (психология факультеди) хамааржыр. Чаңгыс хомуданчыг чүүл — бюджеттиг тускай олутче кирген ийи доозукчу өөредилгезин каган бооп турар. Бо таварылга моон соңгаар катаптавазын күзээр-дир мен.

2015 чылда губернатор төлевилелин 25 кижиче черлеринден 4 кижиче дээди өөредилге черлеринче, 4 кижиче белеткел курстарынче кирген. Тывада чаңгыс улуг дээди өөредилге чери ТКУ-же Сайдаш Сарыглар (инженер техниктиг факультет) биле Ангелина Аракчаа (физика, математика факультеди) өөренип киргеннер. Ай-Караа Кендикпаа Казах-турк университеттин психология факультединде, Алаш Оюн Сибириниң бизнес болгаш юриспруденция факультединде өөренип турарлар.

ТКУ-нуң ректору Ольга Хомушуга, губернатор төлевилелинге хамаарыштыр бисти деткип, хей ажы-төлдүг өг-бүлөлөрниң уругларынга дугуржуп езуугаар олуттарны аңгылап берип турары дээш, өөрүп четтиргенивисти «Шын» солунну таварыштыр илереттис.

Кожуунушта «2014-2020 чылдарда өг-бүлө үзүмү — чаңгыстан эвээш эвес дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлевилелин боттанышкыны дугайында тодаргай чижектерни кирип тургаш чугааладым. 2020 чылга чедир 222 доозукчу дээди өөредилге черлеринче кирир сорулгалыг бис.

— Интервьюңар дээш четтирдим, Сайлык-оол Семенович, ажил-ижичерге чедишкениңерни күзедим.

Светлана ООРЖАК чугаалашкан.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ тырттырган чуруктары.



КАЙЫ ХИРЕ ШЫН БОЛГАШ КАДЫК АМЫДЫРАП ТУРАР СЕН?

Таакпы ыжында 4 муң ажыг химиктиг үмелдер болгаш оларның каттылгалары бар. Оларның аразында не хоралыгы — никотин. Никотин в системазында дыка дүрген салынып чедирип, таакпыга дүргени-биле чыга бээринге салдарлыг. Таакпы ында углевод оксиди азы угарлыг биле чук бар. Өкпени бокталдырар үдүмелдерни кандыг-даа шүүр, аар ектиг таакпыларның филтриттери ий-ле эрттириптер.

Таакпы — чүрек-дамыр, чүстер аарыгының, өкпе рагының, ижин-хырын азының болгаш кыска назынның кол дагааны. Таакпылаар кижиниң арын-райы, үр эвес үе эрткенде, дырыштар-биле шыптынып, а кежи куу-сарыг үг апаар, диштери саргарып, үрелип тээр болгаш аас доктаамал багай тыг апаар. Таакпылаар чорук чүгле кыжы кижиниң бодунга эвес, а ооң алыг ыжын доктаамал тынар ужурга аржып турар кижилерге база онза хыг. Ынчангаш таакпының хоразындан, ыкшылын камгалаары чугула. Чонну тының хоралыг үдүмелдеринден камгар дээш, Республиканың аарыгларга кадыкшылга төвүнүн эмчилери аңгы-

аңгы хевирниң профилактика ажилдарын удаа-дараа чорудуп турар.

Республиканың чурттакчы чонунга кадык амыдыралды хевирлээриниң байдалын өөредир сорулга-биле Тываның Баштыңының эрттиргени чөвүлел хуралында даянып алгаш, Республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвү «Кайы хире шын болгаш кадык амыдырап турар сен?» деп кадык амыдыралга хамаарышкан тускай айтырыгларны анкетаны 2015 чылдың август айдан декабрь төнчүзүнге чедир чоруткан.

Келир үеде кадык болгаш чараш болур дизе, кандыг хемчеглерни чорудуп болурун база республиканың чурттакчы чонунуң кадык амыдыралга хамаарылганы өөренип көөрү-биле бо ажил чоруттунган. Айтырыгларны харыылаан улустуң адын билдинмес кылдыр тургусканы чонга эптиг болган.

Анкетага ниитизи-биле 4596 кижиче киришкен. Оларның 1028-и ажил-агыйлыг, 689-у амгы үеде ажил чок, 301-и пенсионерлер, 947-зи студентилер, 1631-и школа назылыглар болган. Киржикчилерниң 75,2 хуузу 18 хардан 37 харга чедир аныктар болганы кончуг эки.

Неделяда каш катап күш культура-биле бодуңарны дадыктырып турар силер? Хүнде каш катап таакпылаар силер? Арага

ижер силер бе? Үргүлчү эртенги чем чип турар силер бе? Хүнде каш катап чемненип турар силер? Каш шак удуп турар силер? Бодуңарның ханыңар базыышкынын билер силер бе? Организминерниң холестерининиң кайы хирезин билер силер бе? Арага ишпейн, таакпы тыртпайн, шын чемненип, удуп, күш-культура-биле бодуңарны дадыктырып турар силер бе? Кадык амыдырап турар улуска кандыг хамаарылгалыг силер дээн ышкаш айтырыгларга киржикчи бүрүзү идепкейлиг харыылаан.

Бодуңуң кадыкшылыңче улуг кичээнге салып турар улустуң аразындан 44,2 хуузу херээжен чон, а 55,8 хуузу эр улус болган. Кадык амыдырал кижиче бүрүзүнге ажыктыг, ынчангаш ам-даа мындыг хевирлиг анкеталарны чорудар болза дээн күзелин киржикчилер илереткен.

Ынчалза-даа бодуңуң кадыкшылыңче кичээнге салбайн чоруур улустуң саны ниити киржикчилерниң аразындан 67,1 хуу херээжен чон, а 32,9 хуузу эр улус болган. Киржикчилерниң аразында таакпының хоразындан кадыкшылы баксыраан улус база бар болганы харааданчыг.

Республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвү.

100 ТЕРГИН ШКОЛАЛАР АРАЗЫНДА

2014-2015 өөредилге чылында бистиң Алдан-Маадыр ортумак школавыс өөредилгеге болгаш кижизидилгеге багай эвес түңнелдерни чедип алган. Санкт-Петербург хоорайга болуп эрткен Бүгү-российжи мөөрейге киришкеш, патриотчу кижизидилгени чедимчелиг күүседип турары дээш, Россияның 100 эң тергин школаларының санынче киргени биске улуг чоргаарал. База ол ышкаш, школавыстың директору Екатерина Ыйдымбуевна Ондар «Тергин директор» деп хөрек дем-дээн чаалап алганы өөрүнчүг.

Школавыс хей чылдар дугузунда бүгү кожунуң школаларының аразында эки ажилдыг, арыг-силег школа деп санадып келген. Өөредилге-кижизидилге планын езуугаар янзы-бүрү хемчеглерни доктаамал эрттирип турар бис. Салым-чаянныг уругларның саны чылдан чылче өзүп турары өөрүнчүг. Олар кожун, республика чергелиг мөөрейлерге кирип, шаңналдыг черлерни ап турарлар.

Көдээ школаларга орус дылды сайзырадыр ажил бистиң школада кончуг көдүрлүүшкүнүг чоруп турар. Неделяның среда хүнүн орус дыл хүнү кылдыр чарлаан. Орус дыл болгаш чогаал башкылары уругларга быжыг билигн бээр дээш, янзы-бүрү мөөрейлерге кириштирип турар. Чижээлээрге, «Тыва орус классиктерни номчуп тур» деп республика чергелиг интерактивтиг мөөрейге бистиң школаның 5-ки классчызы Аюжана Ооржак 2-ги черни алгаш, ТР-ниң Чазак Баштыңы Ш.В.Кара-оолдун, ТР-ниң Дээди Хуралының даргазы К.Т.Давааның хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан. Кожуунга ол-ла мөөрейге 6-гы классчы Айырана Ооржак 2-ги черге төлөпиг бооп, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. 6-гы классчы Айдыс Монгуш «Ада-чурт чүүден эгелээрл» деп уран номчулга мөөрейинге кожунга шаңналдыг черни алгаш, республика мөөрейинге 100 ажыг өөреникчи аразында төлөпиг болуп, хүндүлел бижик-биле шаңнаткан.

Адалар хүнүнге тураскааткан кожун, республика чергелиг «Отец — Отечество — Отечество» деп чогадыг мөөрейинге 5-10 класстар өөреникчилери: Сайлаана Сарыглар, Аюжана Ооржак, Айырана Ооржак, Вика Ондар, Ай-Суу Монгуш, Мергенмаа Ондар бирги, ийги черлерге төлөпиг болганнар. Республикага ол-ла чогадыг мөөрейинге бистиң школадан 10-гу класстың өөреникчизи Ай-Суу Монгуш киришкеш, 3-кү черге төлөпиг болган.

«Өг-бүлө бүрүзүмге бир дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлевилелин негелдизинге дүүштүр бистиң школадан чыл санында бир доозукчу Тываның күрүне университетинче кирип алгаш, чедишкенин өөренип турар.

Школавыста чүгле «5» демдектерге 11 өөреникчи, 49 уруг «4-5» демдектерлиг өөренип турар. Школада үргүлчү өөредилгиг семинарларны эрттирип, башкылар эртем бүрүзүмге чаа технологияларны кичээлдерге ажылап, чогадыкчы езу-биле ажилдап турарлар.

Бо өөредилге чылын эки түңнелдерлиг доостурарын база чаа өөредилге чылында чаа-чаа сорулгаларны салып, күженишкенин ажилдаарын бүгү башкыларга күзээр-дир мен.

Зоя МОНГУШ,

Алдан-Маадыр школавыстың хоочун башкызы.

КЛАЗЫНГА АДЫН ТЫВЫССА

Аян Борисович Лопсаң шериг албан-хүлээлгезин эрттирип чорутканындан бээр таптыг-ла он сес чыл эртип тур боор. Ол бирги бөлүктүн инвалиди, анаа улус ышкаш кылаштап шыдавас, идер-тергеде чоруп турар. Чүге инвалид апарганы ол? Аарыг-човуланган бе, төрүмелинден бе? Чок, ол аарыг-аржык-даа эвес, төрүмелинден мөге-шыырак, Чыраа-Бажы ортумак школазының он бир клазын 1997 чылда тергиин өөредилгелиг, макталдыг дооскан. Ол ам 36 харлыг.

1998 чылда Аян Лопсаң Чечен Республикаже ыдыктыг шериг хүлээлгезин эрттирери-биле ноябрь айның эгезинде төртүтүнген сууру Чыраа-Бажындан, ада-иезинден, Тыва чуртундан: "Эки турар силер, байырлыг!" — дээш, айттаныпкан. Ону артында-ла агаар-десант шериинче кыйгырткан. Аныяк десантыларны Дагестанның чечен дайынзырактарга эжелеткен черлерин хостаар сорулга-биле ынаар октааны ол.

Дайын, дайын-на болгай. Аян Лопсаңны дайызынның коргулчун огу аар балыглапкан. Ол-ла-дыр, хып дээн аныяк, чараш, мөге-шыырак чаңгыс чер-чурттуувус бирги бөлүктүн инвалиди. Кээргенчиг-дир.

Чечен дайыны өлүм чок болбаан, аңаа бистиң Тывадан барган шериг болгаш шаг-даа ажилдакчылары оолдар хайыралыг амы-тынындан чарылган. Ол дээрге дыка улуг, аар чидириг-дир.

Маадыр оглувусту снайперниң хоралыг

огу аар балыглаан, оорга сөөгүн өттүр ок өде берген. Ынчалза-даа ол медреселин ышкынмаан, хепте хан изиңейнип, аары-рынга дыка бергедеп, тыныштап, девидеп чыткан. Окуту өде берген чери өрттенип турган-биле демей, изиңейнип хып турган ышкаш болган.

Аянга Москвада Н.Н. Бурденко аттыг төп шериг эмнелгезинге нарын кезиш-кинни кылган. Аңаа эмнедип чыдырда, 2000 чылдың февраль 23-те, Ада-чурт камгалакчыларының хүнүнде Россияның чепсектиг күштериниң агаар-десант шериглериниң кол командылакчызы, Армия генералы Г. Шлак келгеш, Россияның Президентизиниң Чарлыын номчааш, аңаа "Эрес-дидим чорук" орденин тывыскан. Өлүм чок маадыр Аян Лопсаң өөрүп чыткан.

Дайызынның огу Аян Борисовичини бертик-межел кылып кагбаан болза, ол "чарынныгының" адаанга белен дүшпес, хүрештерге киришкен-не тургай.

Маадырлыг эр Аян Лопсаңның адын Чыраа-Бажы ортумак школазында ооң өөренип турган класстарының бирээзинге "Чечен дайынының киржикчизи Аян Лопсаңның өөренип турган клазы" деп атты тыпсырын Чөөн-Хемчик кожуунуң өөредилге эргелелинге сүмелеп, саналым кирип тур мен.

Аян Лопсаңга кадыкшылды, аас-кежикти күзедим.

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожуун,
Чыраа-Бажы суур.

ТЫВАЛАР ЧАЗЫЙ, ЧИЛБИ ЧОРБААН

Кончуг берге, кылын харлыг, тос-тостуң соогу хаарып турган кышты эрттивис. Эрткен чайын оът-сиген шоолуг үнмээн, кааң, халыын, кандаашкынның болганы-биле амгы үеде мал-маганга чиртир сиген-шир-биил талазы-биле улуг бергедээш-киннер болуп турар. Хову-шөлдерде чайгаар үнген оът-сиген кургаг изигде саргарып, куурартыр өрттенип, кургап калган.

Бойдустуң чаңнал кээр чаяалгазын чайладыптар арга бар эвес, кымны кым буруудадыр боор. Чамдык улус мээң бо чүүлүмнү номчааш, сиген кезип, белеткеп албаан, шоруңар-дыр деп кочупап, шоодар-даа чадавас боор. Дем-билелиг, өөр-өнер, хөй машина, техникалыг, шыырак балдырлыг улус харын соңгаар, «орус чуртундан» барып, дүрүп каан (пресстээн) саваң-сигенни эккелгеш, чонга садып-даа турлар ийин. Сигенин артыкка белеткеп алган улус бир машина сигенни 15 муң рубль акша дээш садып турду. Оларга четтиргенин илередир апаар. Ынчалза-даа кижиниң сагыш-сеткилин өйүп келир, анчыы аажок бир эпчок чүве бар. Сигени чок-ла дээн ышкаш, ол 15 муңга садып турар сигениниң шынары шуут аргажок, хөй кезии ыяшталчак хараган кезип каан боор, боттарының мал-маганы чивес, далдаар боорга, төптөр эвес дээш, садып турлар боор. Бир машина дээр сигени, мырыңай аргажок бичии, чартык машина чедер-четпес сиген өпейтип

каан болур. Ол дүрүглүг сиген-дүдүк, кара, артында-ла чыдыг дур, 3-4 чыл иштинде чаыс-чарга чыткан сигенин садып-саарып тур аан. Ам канчаар, сиген-ширбиил четпес, кезип алыр сиген шөлү чок каш санныг пенсиявыс-биле, кыды каш, алыр апаар. Каш малыңны олура-ла, чудадып, аштадып аар эвес. Эрткен чылдың декабрь тура 5 машина сиген саттывыс, ала берге боор-дур.

Тыва улус ук-дөзүвүстен эрттир чазый, чилби чорбаан-бис, харын-даа экиргек, хүндүт шыырак амыдыралдыг улус ша-динместерге дузалаарын кызып эвес ийикпе азы үе-шагның аайы арын-нүүрүвүстү акшага орнап човус ол бе. Хамык чүвениң бажын билир» апарган, коргунчуун! Киж бир хүн чок, бир хүн бар-даа турар боор ийин.

Моон соңгаар та кандыг үе манап турар чүве, ол дугайын башкы билир-дир ийин. Частыгай, чылыг хүнү хүннеп, ие бойды кышкы уйгузундан оттуп, бистерге маганывыска ачы-дузанын сөннөүзи кээр, ажырбас.

Чывар хаттыг-даа бол,

чуртум кон

Чымыш-ижинге торлуш дивес

чонум кон

Анай-Хаак КЕ

Улуг-Хем кожуун, Торгалыг су

«ӨГ-БҮЛЕ» АССОЦИАЦИЯЗЫ

1991 чылдың апрельде Кызылга бир-ле дугаар хөй-ниити организа-ция «Өг-бүле» ассоциациязы ТР-ниң Юстиция яамызынга демдеглеттинген. Ооң турар чери найысылалдың Ленин кудумчузунда №62 бажыңның подвалы. Удуртукчузу Наталья Товуу, ол ооң мур-нунда Каа-Хем кожуунга СЭКП партия райкомунга ажилдап турган.

Наталья Оюновна кезээде чаа чүүлү дилеп, тыпкан чоруур, кончуг шудургу. Ол бажыңның подвалында ынчан ажил хайнышкынның-ла турду. Чүү дээр боор, ынаар кире бээр, ында-мында суг дам-дылаан, арыглары черниң хоорзалары чарык: чыт-бузу, бок-чамы-даа аажок. Н.О.Товуу кончуг кызымак, шудургу бол-гаш, ону-даа тоовайн, резин идик, хол хавы кеткеш, бүгү бокту арыглааш, карарган хана, девирни каш катап чугайлап, будуп арыглап алган. Бо бүгүнү тыва радионуң журналистери караа-биле көрүп, радио-дамчыдылгаларга чырыдып, пат болган бис. Шак мындыг бедик күзел-соруктуг аныяк херээжен кижиниң ачызында Тывага, чонга ачы-буян чедирер баштайгы

организация тургустунган. Аңаа аныяктар болгаш улуг назылыктарга янзы-бүрү бөлгүмнөр ажыттыганы: «60 хардан өрү» деп клубту, хоочун башкы Көк-Кыс Оюновна Донгак ажыдып, ам 84 харлыг-даа болза, бөгүнге чедир удуртуп келди. Алгы-кештен бөрт быжып, даараарын база К-К.О.Донгак херээжен улуска база кыстарга өөредип турду. Ылаңгыя хоорай чурттуг тываларга ол чаа чүүл болган. Найысылалга тыва хеп даараар ус-шеверлер школазының дөзү моон эгелээн дээрзин радиожурналисттер бадыткаар бис. Ол национал хепти чүгле даараар эвес, ону кедип алгаш, мөөрейлерге киржири, чараш кылаштап көргүзери бо төптөн эгелээн. Тыва тонну быжып даараар бөлгүмнү Наталья Оюновнаның авазы Димаа Демчикеювна, а ачазы Оюн Сильбинович «Эки турачылар» деп клуб ажыткаш, патриотчу чорукка школачыларны кижизидип, лекция, беседаларны чорудуп турду.

Бо өг-бүлени бичимден билер мен. Олар аныянда Тес-Хемге чурттап турганнар. Димаа угбай авам-биле ол үениң даргаларының кедер хептери галифе,



А.М.Седип — кайгамчык кадын.

китель хептер даараар. Ылаңгыя Оюн Сильбинович ынчаар кеттинер киж.

Ук-ызыгуурундан национал чоргаар-лы бедик, ыңдыг бүдүжүн оларның салгалдары салбаан. Ада-иезиниң үлегери, эки мөзүзү ажы-төлүңге, уйнуктарына улуг салдарлыын олар бадыткап чо-руур. Амгы үеде Н.О.Товуу — Тываның күрүне университетиниң психология кафедрасының эргелекчизи, психология эртемнериниң доктору.

«Өг-бүле» деп хөй-ниити ассоциа-циязын 2007 чылда эртем төвү кылдыр эде адаан. Ооң солун ажыл-ижин тускай бижип чырыдары амгы журналисттерниң хүлээлгези, сорулгазы болур боор. А «Өг-бүле» ассоциацияның үндезилекчилери ам-даа бот-идепкейин салбаан. «60 хардан өрү» клубтун кежигүннери ассоциацияның 25 чыл оюнга тураскааткан хемчеглерге бо хүннерде белеткенип турарлар. Олар хар-назыны улуг-даа бол, сагыш-сет-кили аныяк, омак-сергек, ыры-шоорга бүргеткен, чуртталганың үнезин эки билер езулуг интернационалчы кижилер.

Чоокта чаа 63 хардан 77 харга чедир чеди киржикчилиг «Кайгамчык кадын-нар» деп мөөрей болган. Даржатмаа

Күжүгетовна Кууларның саналы-Майя Оюновна Ондар ону организа-Мөөрейни клубтун аныяк киржикчизи Духовна Донгак башкарып эртти Маңаа беш кижиден тургустунган, кежигүннериниң аразына мени кириген.

Мөөрей болур шак келген. Таныы эгелээн. Дыңнап ораарга, хөй кезии б мергежилдиг, эмчи-даа улус бар. Ийи зээ — уран салым-чаяанын бараалгад Монгуш Доскараковна Бавуу улустун «Бай-ла Хемчиимни» хостуг, чоргаар биле аян тударга, дыңнаксанчыг-ла ч «Модница» деп кезекке чараш идик-кеткеш, тускай подиумга кылашта оларның дурт-сыны аныяктардан д чок. 4-кү кезек: айтырыг-харыы. М Бүгү-делегейниң херээженнер хүн төөгүзү, Россияда чеже херээжен ко навтылар барын, ол ышкаш эрги ка укту канчаар ажылгап болурул, айтырылгарга мурнун былаажып ха ладылар. Беш дугаар кезээнде — аыш мөөрейи. Аңаа база кижиги бүрүзү эки б кенген. Кандыг-даа мөөрейниң тиил лери илереттинер. «Кайгамчык кадын» атка 76 харлыг Анна Макаровна Се «Тергиин кадын» атка 84 харлыг Көк Оюновна Донгак, «Ээлгир дурт-сын Зоя Норбуевна Монгуш (73 хар), «Ч аажы-чаң» — Зоя Хорлуевна Монгуш хар), «Көрүкчүлөр үнелели» — Даржа Күжүевна Куулар (75 хар), «Талант кадын» — Монгуш Доскараковна Б (77 хар), «Чараш неперенгей идик-хе кадын» (Модница) — Көвеймаа Сат Хевек (66 хар), «Тиилелгеже чүткүл Роза Сагаевна Монгуш (73 хар) деп ту шаңналдарга төлөпиг болган. Шупту лом, өртектер белектерни алган.

Дандар-оол Түлүшович Седип б га үдеп бээрге, Анай-оол Василье Мартый-оол «Милая мама» деп ыр 93 харлыг Мария Давыдовна Шалаа база бодунуң өмүнээзинден бир ыр күүседип, эш-өөрүн деткээн.

Бо хире улуг назылыг бол, клуб кежигүннери омак-сергек-тир. Эр хөй

Светлана ДАНЗЫН-О

Чуруктар авторнуу.



93 харлыг М.Шалавина, Д.Седип.

ТЫВАЛАР ЧЫЛГЫ МАЛЫНГА ЫНАК

(Төнчүзү.
3-геги 1-ги арында).

да-угуустан бээр амыды-
ын аайы-биле аътты бичи-
ар, уруглар, эзер дергизи
п турар апаргаш-ла, мунуп
эр. Ынчангаш аътты мунары
е-ле ол база тыва кижиниң
тап эрткениниң, чоруунуң
төөгүзү башкажыл.
ал ажилын улам сайзы-
ар дээш, сөөлгү чылдарда
дырның акшаландырыш-
ын Тываның Чазаа дыка
рген. Ол күженишкениң
и-иштин түңнелдери чыл-
алдың өзүлдезинге база
итиг болган. 2015 чылдың
елдери-биле алырга, респуб-
да чылгы малдың баш саны
ун алып турар.
сөөлгү чылдарда аът спортун-
уг кичээнгейни салып, аңгы-
хемчээлдерге эртип келген
арның ээлери машина-
тракторлар-биле шаңнап,
иги, үшкү черлерни алган
арның ээлери өңүг теле-
рлар, соодукчулар, хөгжүм
кселдери-биле шаңнап эге-
Ооң уламындан аът спорту
убликада чогуур сайзыралды
рар.

ыва чон шаг-төөгүдөн бээр
шка эрткен аъттың ээзин ба-
ажыр мал-биле, экин ажыр
иле шаңнап-мактап чораа-
тоолчургу чугаалардан би-
бис. Бистиң республиканың
ак удуртукчулары даартагы
е көрүп, кедизин бодап, тыва
у моон-даа соңгаар улуг
ыралды алырын күззэн сет-
биле чаартылгаларны кылып

турар деп бодаар мен.

Сөөлгү үеде тыва уксааның
аъттарын көвүдөдип, ону мур-
нады хөгжүдөр угланышкыны
Тыва Республиканың Чазаа чу-
гулалап алган. Ооң уламындан
республикада чылгы малды
өстүрүп, малдап чоруур чылгы-
чыларга улуг өөрүнчүг болганы
чугаажок.

Бора-Булакка болган байыр-
лалга судьялар тыва уксаалыг
аъттарның шилилгезин кылы-
рынче чугула кичээнгейни салган.
Арыг тыва уксаалыг аъттың бе-
дии бедик хендирбе кыры 1 метр
40 сантиметрден эртпес ужурулуг,
маргылдааның негелдези ыңдыг.

Тыва уксаалыг аъттарның 30
километр хемчээлдиг чарыжына
Кызыл кожуунуң Кур-Черден
республиканың Күчүтөн мөгези
Аяс Монгуштуң кара-бора ады
бир дугаарында маңнап келген.
Шаңналынга чаа «Лада гранта»
маркалыг чиик автомашинаның
дүлгүүрүн холунга алган.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.В.Кара-оол аът
чарыжының түңнелинде тыва
уксаалыг аъттарга хамаарыш-
тыр чугаалап тургаш, бо чылдың
сентябрьның 1-де Тыва эки
турачыларның Ада-чурттуң Улуг
дайыныңче сеткилиниң кыйгызы-
биле аъттанганының тураскаал
хүнүн калбаа-биле демдегеп,
ооң эртенинде чүгле тыва ук-
саалыг аъттарның чарыжын
организаастап, маргылдаага эр-
тип келген аъттың ээзин «Джип»
маркалыг автомашина-биле
шаңнаарын чарлаан.

Чүге дээрге бистиң зрес-маа-
дырлыг оолдар, кыстарывыс



дайын шөлүңге тыва аъттарын
мунуп алгаш, немец-фашистерни
кыра шаап турганынга база бир
уттундурбас, тураскаалдыг дем-
дегеп болуру чугаажок.

Чылгы малдың өстүрүкчү-
лериниң, аңаа сонугралдыг-
ларның дилээ-биле бо чыл-
дан эгелээш, ийи харга чедир
богбаларның болгаш аскыр-
ларның чарыжын 10 кило-
метр хемчээлге салган. Аскыр
малдарның чарыжына оларны,
назы-харын барымдаалабайн,
салган. Ооң кол-ла сорулгазы
чылгы малдың уксаазын экижи-
дери-биле холбашкан.

Ук маргылдааны көрүп келген
чылгычылар, аът соодукчулары,
тускай эртемниглер чарышче
салган аскырларның бүгү-ле
шынарларын, кандыг уксаалын
өөренип көрүп турганы сөөлүнде
барып оларның ээлери-биле
садыглажышкындар-даа кы-
лырынга кончуг таарымчалыг
болуру чугаажок.

Бора-Булакка болган аът
маргылдаазына 2 харга че-
дир богбаларның 10 километр
хемчээлге чарыжына Каа-
Хем кожуунуң чылгычызы,
республиканың Арзылаң аттыг
мөгези Геннадий Монгуштуң кара
ады бир дугаарында маңнап
келген.

Ол ышкаш 10 километрге
аскыр аъттар чарыжына Кызыл
кожуунуң төлээзи Артыш-оол
Түлүштүң доруг ады чаңгыс-даа
малга аштырбайн, финишке эң
бир дугаарында келген.

Улуг чыраа аъттарның 15
километр хемчээлдиг чарыжына

Барыын-Хемчик кожуундан Аяс
Хомушкунуң доруг ады эртип
келгеш, ол хемчээлге тиилекчи
болган. Чеди-Хөлден Сайдаш
Иргиттиң ады — ийиги, Сүт-
Хөлден Мergen Монгуштуң —
үшкү, Улуг-Хемден Аким Дары-
Сүрүннүң малы — дөрткү, Кызыл
кожуундан Владислав Дондуптуң
— бешки, Чөөн-Хемчиктен Сыл-
дыс Донгактың — алдыгы, Сүт-
Хөлден Алдар Ондар биле Ар-
гар Ондарның аъттары чеди-
сес дугаар черлерни алгаш,
шаңнатканнар.

4 харга чедир аныак чүгүрүк
чавааларның 15 километрге ча-
рыжына Баир Доржунуң ады
чемпионнаан.

Чоруктуг чавааларның 15
километрге чарыжына Кызыл
кожуунуң Кур-Черден Радомир
Монгуштуң ады чемпионнаан.

Челер улуг аъттарның 15
километр чарыжына Улуг-Хем
кожуунуң Арыг-Үзүүндөн Белек
Санчайың доруг ады аът-
тар доктаадыр черге эң бир
дугаарында маңнап келгеш,
тиилзэн. Чеди-Хөлден Адар-
оол Монгуштуң ады — ийиги,
Улуг-Хемден Айдыс Кыргыстың
— үшкү, Сүт-Хөлден Алдай-Мер-
ген Ондарның — дөрткү, Чөөн-
Хемчиктиң Евгений Куулар биле
Байбек Монгуштуң малдары беш-
ки-алдыгы, Улуг-Хемден Леонид
Кылын-оолдун — чедиги, Кызыл
кожуундан Аяс Хомушкунуң ады
сески черлерниң байзаларын
алганнар.

27 километр хемчээлдиг черге
чүгүрүк улуг аъттарының чары-
жына 57 аътты старттан салып

үндүрген. Маңаа Барыын-Хемчик
кожуунуң Хенделенден Тыва
Республиканың Алдарлыг аът
соодукчузу Менди Күжүгеттиң 9
харлыг Калчан-Шилги ады фи-
нишке бир дугаарында маңнап
келгеш, эрткен чылгы Наадым
чемпиону адын база катап бадьт-
каан. Ооң шаңналы база «Лада
гранта» маркалыг чиик автомо-
биль болган.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.В.Кара-оол аът
маргылдаазының төңчүзүнде
республиканың эки ажилдыг
чылгычыларына, малчынарына
күрүне шаңналдарын тывыс-
кан. Чазак Баштыңының өөрүп
четтиришкениниң Хүндүлел
бичии-биле Хандагайтыдан Кер-
тик-оол Монгуш шаңнаткан.

Чылгы малды өстүреринге
киирген үлүг-хуузу дээш Тыва
Республиканың Баштыңының
Хүндүлел бижиктери-биле Кун-
дустугдан Владимир Белекпен,
Хандагайтыдан Артем Дагыш,
Тере-Хөл кожуунуң Балык-
тыг сумузундан Федор Сенди
шаңнатканнар.

«Тыва Республиканың алдар-
лыг чылгычызы» деп хүндүлүг
аттарны Өвүрнүң Хам-Дыттан
Олег Самбууга, Чөөн-Хемчик
кожуунуң Теве-Хаядан Шол-
бан Монгушка тывыскаан. «Күш-
ажылга шылгарал дээш» ме-
дальга Барыын-Хемчиктен Орлан
Монгуш төлөптиг болган.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чу-
руктары.



Тыва уксаалыг аъттарның 27 километр хемчээлдиг чарыжына мурнап келген
аъттың ээзи Тыва Республиканың Күчүтөн мөгези Аяс Монгуш «Лада-гранта»
маркалыг чаа автомашинаның дүлгүүрүн ап турары.

ААДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН ӨРТЭЭ ААР 8-923-338-9188 8-902-996-2243

ОГРН 304246417300108

Реклама

Школаларга, ясли-садтарга тускай
(стендилер, табличкалар, адресстер болгаш чалалга, хүндүлүг бижикилер...)
Организациялар-биле керээ езугаар
ажылдап турар.
Өртектер чиигеттинген!
Кызыл хоорай, Калинин 23, «Бизнес-инкубатор»,
офис 2. Тел.: 8-923-269-0760

Реклама

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

1	Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1С Бухгалтерия — подготовка — 1 месяц
2	Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия — 2 недели
3	Оператор ЭВМ — 2 недели
4	Основы работы в сети интернет — 2 недели
5	Слесарь по ремонту автомобилей — 1,5 месяца
6	Секретарь-делопроизводитель — 2 недели
7	Фермер-предприниматель — 1 месяц
8	Электросварщик — подготовка, переподготовка на разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп.

Справки по телефону: 2-74-26;
8-923-382-88-84; 8-923-541-55-57

Лицензия А №01077 от 12 мая 2009г. Службы по контролю и надзору в сфере образования Республики Тыва



УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуу чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,
Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490

Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан.

Профессионал өөредилгениң «ТЫВААВТОТРАНС» өөредилге-курс комбинадының автошколазы

«В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның чолаачыларын өөредириниң чыылдазын чарлап тур.

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛ!!!» деп акцияны чарлаан. Сээң 7 хуу алырыңа эргежок чугула чүүл — чолаачылар эргениң шынзылгасы негеттиниң турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент биледиң көргүс) — 1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөредири-биле чыылда доктаамал чоруп турар:

«А», «В», «С», «ВС», «Д», «Е», «ВЕ», «СЕ» категорияларның чолаачылары;

-айыылдыг чүктөр сөөртүр чолаачыларны (ДОПОГ);

-пассажирлер аргыштыларының талазы-биле орук шимчээшкиниң дүрүмнериниң техминимуму;

-бүгү хевирлерниң чолаачыларының стажировкасы;

-удуртукчуларга болгаш өрттүн айыыл чок чоруу дээш харысалгалыг кижилерге ыяп өөренир өрт-техниктиң минимум талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң графигин өскерттир арга бар, өөренип турар кижилерге онзагай кичээлге.

Айтырыг салыр телефоннар:
(39422) 2-71-37, 2-90-09, 89607781555,

Полевая кудумчузу, 120.

Долгачар, келиңер, автошколаңың дуржулга-лыг башкыларыңа өөрениңер, бедик мергежил-диг болуп, оруктарга чоргаар чоруңар!

Лицензия №1281, 2011 чылдың 06.14-те
ТР-ниң өөредилге адырыңа хайгаарал албаны
тывыскаан.

Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.

Коп редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгал-
терия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал
килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс
(394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 4718. Номерни парлаагже дужааганы: график езугаар
— 21.00, херек кырында — 18.00.

НЕФРОЛОГИЯ САЛБЫРЫН КАТАП ТУРГУЗАРЫ ЧУГУЛА

Чөөн-Хемчик кожуун республиканың 22000 хире чурттакчылыг улуг кожуун-нарының бирээзи. Бо хүннерде кожуунуң төп эмнелгезинде нефрология салбыры дүшкен. Ынчангаш аарыг кижилерге нарын байдал тургустунуп келгени билдингир.

Алла Байкараевна Донгак 1976 чылда Красноярскиниң эмчи институтун дооскаш, Чадаана хоорайга психоневролог эмчи болуп ажилдай берген. Үре-түннелдиг ажылы дээш хоочун эмчи РФ-тиң Кадык камгалал яамызының хүндүлел бижи-биле шаңнаткан. Оон аңгыда ол «Чылдың эң эки эмчизи», «Күш-ажылдың хоочуну» деп аттарның эдилекчизи. Кожуунда нефрология салбырының дүшкенинге ол аажок хомудап орат.

Республиканың Кадык камгалал яамызы нефрология салбыры тургузарының талазы-биле айтырыгны дарый шиитпирлээри күзөңгич.

ДЕРИГ-ХЕРЕКСЕЛ ЧЕДИШПЕЙН ТУРАР

Чөөн-Хемчик кожуунуң төп поликлиникасында хүндүскү эмнээшкин салбыры ажит-тыгган.

Салбыр эмчи херекселдери хандыртынмай турары хомуданчыг. Аарыг кижилер хөйү-биле эмнедип кээп турар. Ынчангаш оларга дамдыладыр дериг-херексел чедишпес. Оон аңгыда аарыг кижилерниң ханының базышкынын хынаар тонометр чок бооп турары элдептиг.

Хүндүскү эмнээшкин салбырының кол эмчизиниң аарыг кижилер хүлээп алыр таарымчалыг аңгы өрээли чок. Бо айтырыгны кожуунуң кол эмчизи кичээңгейге алыры күзөңгич.

Дарый-оол КУУЛАР.

Чадаана хоорай.

СПУТНИКОВОЕ цифровое, эфирное ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Триколор, НТВ Плюс,
Континент, Орион, Телекарта

8-913-354-7490 8-923-217-2383
5-25-69 без выходных с 9 до 21 ч.

ВЫЕЗД В РАЙОНЫ
РЕСПУБЛИКИ ДВУХСТОРОННИЙ
СПУТНИКОВЫЙ ИНТЕРНЕТ КИТЕТ
в любой точке Республики

ул. Лопсанчапа, 40 Супермаркет на К
(бывшая АЗБУКА РЕМОНТА) цокольный
ул. Новоселов, дом № 18, ТД "Ке
Тел. 8-983-518-9548 "Спутниковое теле

Каа-Хемде 36 кв.м. хемчээлдиг вр
лыг 10 соток черни садып тур мен.
болгаш суг бар. Тел.: 89232677588.

ТУБЕРКУЛЕЗТАН КАМГАЛАНЫҢАР!

Туберкулез халдавыр-лыг болгаш социал аарыг-ларга хамааржыр. Аарыгның өөскүдүкчүзү микробтар колдуунда өкпе туберкулезунуң ажык хевиринден аараан кижилерден агаар дамчыштыр кадык кижилерге халдаар. Чамдык таварылгаларда аарыг малдың эът, сүдүн чедир хайындырбайн, чөмгө ажыглаанының түңнелинде, микробтар кижиниң организмине кире берип болур. Казан организм кадык, шыырак, камгалал күштери быжыг болза, туберкулезтан аарывайн барып болур.

2015 чылда республикага туберкулез аарыындан эмнедир ужурлуг 2307 кижилер бүртүктеттинген. Оларның 48 хуузу аарыгның халдавырлыг хевиринден аараан. 2015 чылда 18 хардан өрү назылыг 434 чаа аараан кижилер тодараттыгган. 2014 чылдың көргүзүү-биле деңнээрге, 2 кижилер эвээжээн. Тывада бо көргүзүүгү 100000 чуртакчы чонга хамаарыштырарга, 147,9 хуу аарыг кижилер. Россияда ол ортумак көргүзүүгү 2014 чылда 50,7 хуу кижилер болган. Тывада бо көргүзүүгү 2,9 хуу катап улуг. 2015 чылда 18 харга чедир туберкулезтан аараан 30 уруг (2014 чылда — 29) тодараттыгган. Бо көргүзүүгү республикада 100000 уруглар санынга хамаарыштырарга, 29,9 хуу уруглар.

Туберкулез аарыын тодараткан соонда, дүрген, үзүк чокка үр үеде эки эмнеппес болза, аарыг ханылаан түңнелинде хамаатыны инвадид байдалга чедирер. Оон аңгыда сөөлгү үеде чамдык эмнер туберкулез микробтарын узуткаарыңа күш четпестеп, дээш чок апарган. Бо байдал база аарыгны үзе эмнээринге шаптыктап, эмнээшкинниң түңнели

чедимче чок бооп, лерни инвадид бол чедирип турар.

Социал-медики тизаның күрүнени дыг албан чериниң лары хамаатылар болган деп санаа. Федерациязының Чагаш Күш-ажыл болгаш политика яамызының барымдаалап, шиит

2015 чылда рга ниитизи-биле ты туберкулезтун хевирлеринден и болган (2014 чыл оларның аразында чедир уругларның (2014 чылда — 20). ты бир дугаар инва оларның аразында саны — 10. Инвадид кижилерниң санын

га хамаарыштыра болган. Россияның ортумак көргүзүүгү бо көргүзүүгү 5 катап у

Барыын-Хемчик чик, Кызыл кожуун Ак-Довурак хоорайда аарыглыг инвадид хөй болуп турар.

талазы-биле байдал када нарын болуп ар аарыгны чавылдыра аарыг кижилер эмчи

езугаар үзүк чокка ни албышаан, сани хемчеглерин сагыт Аарыгны эге-чадазы дыр сорулга-биле чу

флюорографтыг бо шинчилгелеринден чылдың-на хынадыр

Социал-медики тизаның ТР-де федералдыг алба 5 дугаар бюрору тукчузу.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг ком лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанниң Тыва Р талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравче Солунда парлааттыгган материалдарның авторларының бодалдары ре туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске- лары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.